

Gudrun Norstedt är författare och biolog. Hon bedriver också historisk forskning, från början som amatör men nu som doktorand vid SLU. Artikeln nedan baseras främst på hennes bok *Lappskattelanden på Geddas karta*, (2011). Hon har också skrivit om bland annat sågverkssamhället Norrbyskärs och landskapsgränsen mellan Ångermanland, Västerbotten och Åsele lappmark. I april 2014 tilldelades hon Riksantikvarieämbetets förtjänstmedalj för sina insatser genom att "berika vetandet om Västerbottens kulturarv och lyfta fram ett brett spektrum av Norrlands kulturhistoria".

När samerna kontrollerade lappmarksskogarna

Norra Sverige har en intressant och för de flesta svenskar okänd historia. Det glest befolkade landet var indelat i så kallade lappskatteländ som styrdes av en eller ett par familjer. Så såg det ut när landshövding Johan Graan sommaren 1671 skickade ut lantmätaren Jonas Persson Gedda och notarien Anders Olofsson Holm för att kartlägga Ume lappmark. Resultatet av deras resa blev kartor och beskrivningar som ger en unik bild av ett samhälle och kultur som det idag bara finns få fysiska spår kvar av.

De vidsträckt skogarna i Sveriges lappmarker var fram till slutet av 1600-talet nästan helt under samisk kontroll. Det innebär inte att samerna var självstyrande eller fria från yttre påverkan. Handelsmän kom förmodligen till lappmarkerna redan på vikingatiden. Birkarlar och fogdar från olika riken krävde in olika former av skatter och avgifter. Kyrkplatser anlades från 1606 och framåt. Den silvergruva som började exploateras vid Nasafjäll 1635 fick stor påverkan på samerna inom ett vidsträckt område. Häradsting med svenska domare infördes under första halvan av 1600-talet. Inte desto mindre behöll samerna i stort sett kontrollen

över mark och vatten så länge som den svenska kronan värnade om dem som skinnleverantörer och skattebetalare och så länge som det inte fanns någon jordbrukskolonisation som konkurrerade om markerna.

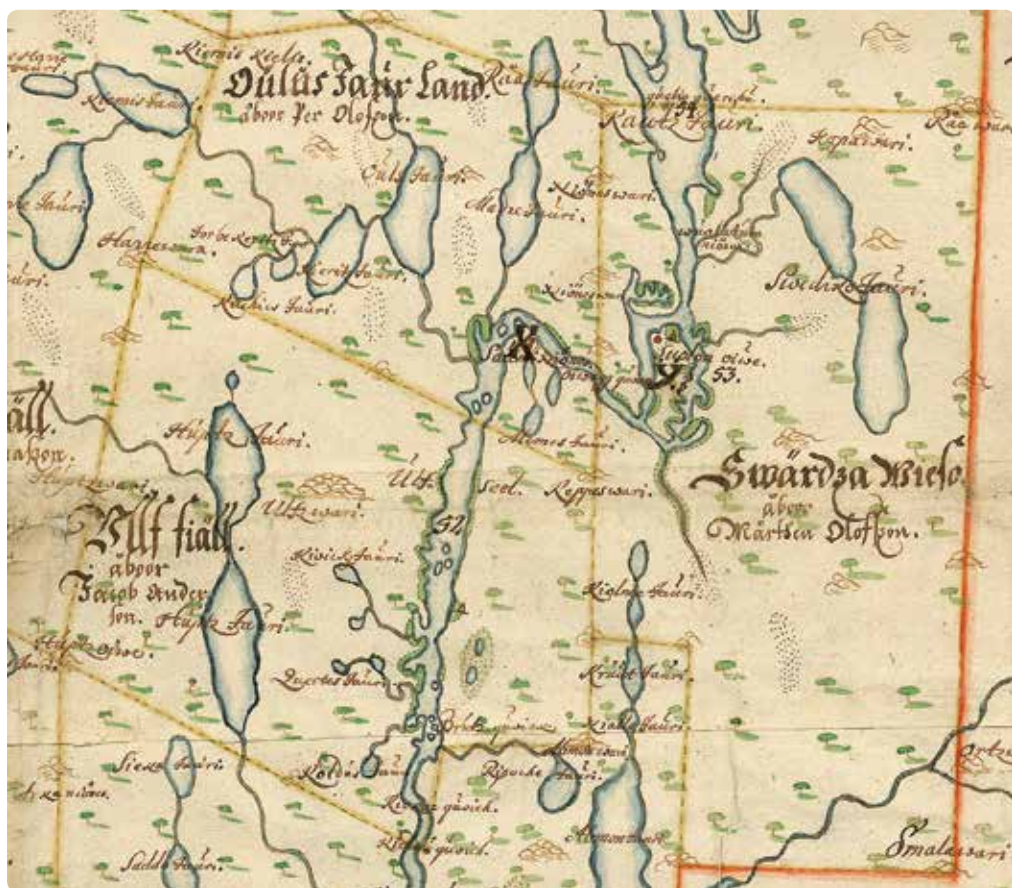
DET FÖRSTA STEGET MOT EN MINSKAD samisk kontroll över lappmarkerna togs när Karl IX 1606 lät anlägga kyrkplatser i Lycksele, Arvidsjaur, Jokkmokk och Enontekiä (strax väster om Karesuando, i Markkina i nuvarande Finland). De följdes snart av Jukkasjärvi, Arjeplog och Åsele. Men prästerna var ovilliga att bosätta sig i lappmarkerna och någon permanent svensk närvaro blev det ännu inte på några decen-

Att samerna själva kontrollerade lappmarkerna fram till och med 1600-talet avspeglas i den tidens kartor. På Anders Bures karta över Norden från 1626 är Ume lappmark näst intill okänt land. Bara Umeälven (Uma flod) och Vindelälven (Vindela flod) samt några sjöar i Vindelälvens övre lopp, Sturvindel (Vendele T[reshk].), Gautsträsket (Kaute T.) och Tjulträsket (Kunoko T.) finns med. Ångermanälven (Ångermannus flo) sträcker sig upp mot fjällen, men Ångermannalappmark är inte ens markerad. Observera den streckade riksgränsen väster om Ångermanälven.

I det nuvarande Västerbottens län fanns från 1700-talet och fram till slutet av 1800-talet fem lappbyar: Granbyn, Umbyn, Ranbyn, Vapstbyn och Ångermannaby, sedermera kallad Åselebyn. Granbyn, Umbyn och Åselebyn var övervägande skogssamiska medan Ranbyn och Vapstbyn var fjällsamiska och skattade till både Sverige och Norge. Riksgränsen fastställdes inte förrän 1751.

Ett utsnitt ur Jonas Persson Geddas karta över Ume lappmark från 1671, som visar några lapps katteland kring Sorsele. Mitt i bilden syns Vindelälven och vid bokstaven Y den holme där Sorsele kyrka nu ligger. De flesta sjöar kan identifieras antingen utifrån sina namn eller utifrån läget i vattensystemet. På kartan ser man även namnet på de personer som betalade skatt för lapps kattelanden.

nier. Inte heller fanns särskilt många hugade nybyggare under 1600-talet, i varje fall inte på svenska sidan. Under hela 1600-talet förblev därför lappmarkernas befolkning nästan helt och hållet samisk och samernas samhälle var det helt dominerande.

Vad vet vi om det förkoloniala samiska samhället? Eftersom det samiska området var så stort fanns säkert stora skillnader mellan olika delar. Jag ska därför begränsa mig till lappmarkerna inom Västerbottens län, det vill

säga Lycksele (Ume) och Åsele (Ångermanna) lappmarker, som jag har ägnat en del forskning.

Samerna var på 1600-talet indelade i lappbyar – jag föredrar att använda ordet ”lappby” om den historiska företeelsen, eftersom den inte hade mycket gemensamt med dagens samebyar. De historiska lappbyarnas uppkomst och funktion är ganska omdiskuterad¹, men det ligger närmast till hands att utgå från att de skapats av samerna själva, eftersom det inte

finns något som tyder på att de skulle ha inrättats av någon statlig eller kyrklig myndighet.

I Lycksele och Åsele lappmarker fanns på 1600-talet fem lappbyar: Granbyn, Umbyn, Ranbyn, Vapstbyn och Ångermannabyen eller Åselebyn. Namnen på de fyra första känner vi igen från nutida samebyar, men medan dessa är långsmala och sträcker sig från fjäll till kust såg de gamla lappbyarnas områden helt anorlunda ut (se karta). Granbyn, Umbyn och Åselebyn låg nästan helt och hållet i skogslandet, medan Ranbyn och Vapstbyn endast omfattade fjällområdet. Ran och Vapsten har för övrigt fått namn efter de norska socknarna Ranen och Vefsen. För de samer som vistades på högfjället under sommaren var det mycket nära till de norska kyrkplatserna, och sedan lång tid tillbaka hade de haft en kyrklig tillhörighet i Norge. Vintertid befann de sig i de svenska skogarna, och kyrkorna i Lycksele och Åsele blev därmed även deras. Samerna i Ran- och Vapstbyarna betalade skatt till båda rikena².

INOM VARJE LAPPBY VAR MARK OCH VATTEN

fördelade mellan samerna i så kallade lappskatteland. Ett lappskatteland, under 1600-talet vanligen kallat bara ”land”, var ett geografiskt område som disponerades av ett, eller ibland flera samiska hushåll. Hushållets överhuvud, som oftast var en man men någon gång en änka, var landets innehavare och därmed skyldig att betala lappskatt till kronan.

Hur indelningen i lappskatteland kommit till vet man inte, men det finns ingenting som tyder på att kronan skulle ha varit inblandad. Tvärtom skrev Västerbottens landshövding Johan Graan 1670: ”...om det land som var och en lapp besitter, med dess särskilda fiskevatten, har man aldrig haft vetskap...”. Källorna ger också bara fragmentariska uppgifter om lappskattelanden fram till 1695, då Karl XI lät upprätta en förteckning över skattebetalarna och deras land i samtliga lappbyar. Några närmare uppgifter om landens geografi får man tyvärr inte där.

Det finns emellertid ett område som vi har bättre information om, och det är Ume lappmark. En unik karta från 1671 visar samtliga land inom Granbyn och Umbyn samt tre land inom den angränsande Arvidsjaurbyen i Pite lappmark. Kartan ritades av lantmätaren Jonas Persson Gedda på uppdrag av landshövding Johan Graan och åtföljs av en omfattande beskrivning, författad av notarien Anders Olofsson Holm. Gedda och Holm reste runt tillsammans i lappmarken en hel sommar för att samla information till kartan och beskrivningen, så materialet är inte grundat på hörsägen utan på självsyn.

JONAS PERSSON GEDDAS KARTA VISAR hur området var indelat i 37 lappskatteland samt en liten allmänning på Stöttingfjället. Nu fick alltså myndigheterna för första gången en överblick över samernas områden. Det var tänkt att kart-

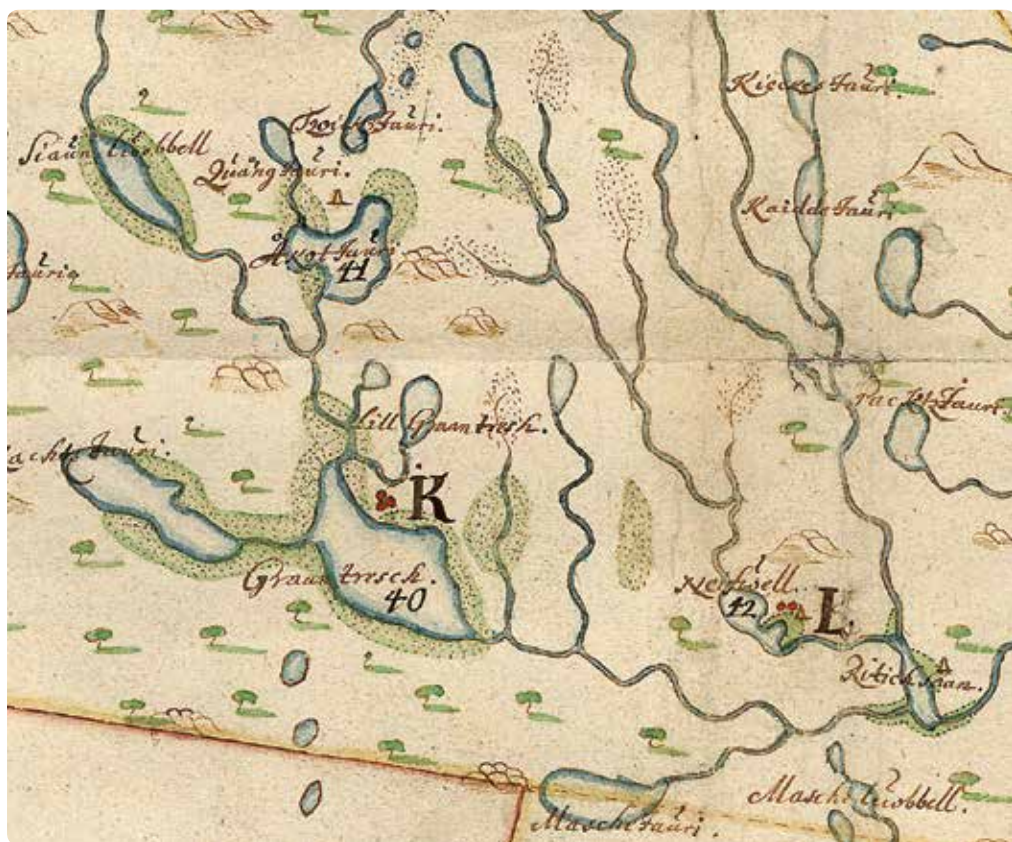
SKOGSMUSEET
LYCKSELE · LAPPLAND

Sveriges helårsöppna skogsmuseum

UTSTÄLLNINGAR • KONFERENSLOKAL
SKOGSBIO • LEK & LÄR • BUTIK MM.

Från yxa till skördare. Den nya utställningen SAMER I SKOG/VUÖMIEN SÁMIEH berättar om samers traditionella liv utifrån unika föremål – som hundra sameknivar i karusell och en ceremonitrumma som hittat hem!

www.skogsmuseet.se

På det här utsnittet från Geddas karta ser man två föreslagna platser för nybyggen (K och L) där tre respektive två åbor bedömdes kunna försörja sig (de röda prickarna anger antalet åbor). De ytor som färglagts med grönt längs sjöar och vattendrag är naturliga slåttermarker, det som var grunden för lappmarksnybyggarnas försörjning. På bilden ses också tre små gula trianglar som markerar samiska visten. Utsnittet är från Stöttingfjället vid gränsen till Åsele lappmark och vattensystemet hör till Granån, ett biflöde till Öreälven. Inom det här området anlades bland andra nybyggena Vägsele, Ättonträsk och Kroksjö.

läggningen skulle fortsätta i övriga lappmarker, men av någon anledning³ blev det inte av.

Kartan är inte exakt och uppmätt utan snarast skissartad, men den redovisar i detalj vilka sjöar och vattendrag som hörde till vilket land. Därför kan varje lands utsträckning rekonstrueras med stor säkerhet⁴. Störst var Mårdberg, omkring nuvarande Örträsk, med nästan 1 000 kvadratkilometer; minst var Oulusjaur, strax väster om Sorsele, med 148 kvadratkilometer. I genomsnitt var landen 480

kvadratkilometer, alltså drygt två gånger två mil. I de flesta fall fanns bara ett hushåll på varje land, även om det fanns ett land med två skattebetalare och två land med fyra.

Eftersom varje skattebetalare representerar ett hushåll bör det alltså ha funnits 44 hushåll inom kartans område. Att döma av källor från 1602 och 1741 bestod varje samiskt hushåll på 1600-talet av något mindre än fem personer. Den samlade befolkningen i Ume lappmark bör alltså ha uppgått till drygt 200 personer.

Var och en av dem, vuxna som barn, hade därmed 100 kvadratkilometer till sitt förfogande⁵.

AV BESKRIVANDE KÄLLOR SOM ÄR SAMTIDA med Geddas karta framgår att samerna bestod av två olika grupper, granlappar och fjällappar, som skilde sig från varandra i fråga om näringsfång, uppehållsområden och bostäder. Fjällapparnas huvudsakliga näring var renskötsel och de åt nästan uteslutande kött, ost och mjölk från tamrenarna. Granlapparna levde framför allt av fiske men var även skickliga jägare. Fjällapparna var nomader som bodde i tältkåtor och flyttade mellan renens sommarbetesmarker i fjällen och vinterbetesmarkerna i skogslandet. Granlapparna företog i stället kortare flyttningar mellan sina olika fiskesjöar i skogslandet, allt efter fiskens lektider, och bodde i timrade kåtor⁶.

Om man analyserar naturtyperna i vart och ett av landen på Geddas karta kan man se att bara åtta av dem innehåller fjällbeten i så stor utsträckning att det skulle kunna räcka för en familj som huvudsakligen lever av renskötsel. De övriga 29 landen bör alltså ha nyttjats av granlappar. Deras land var i stället rika på fiskevatten och i de flesta fall lavrika tallskogar som var viktiga vinterbeten för renar. Av 1600-talskällorna framgår att fjällapparna brukade hyra in sig på granlapparnas land vintertid för att få tillgång till deras rika lavbeten.

En intressant upplysning som vi får av Holms beskrivning till Geddas karta är att vildrenen fortfarande var vanlig i Ume lappmark 1671. För nästan varje land anges hur mycket vildren det fanns. Intressant nog var arten framför allt vanlig i skogslandet, nedanför Sorsele och Storuman, medan den var ovanlig eller saknades helt närmare fjällen.

Vårvinterjakten på skare efter vildren beskrivs också i samtida källor som granlapparnas viktigaste jakt. Det var då man skaffade sig de ovärderliga renskinnen till kläder och fick stora mängder färskt kött. 1600-talsprästen Nicolaus Lundius, själv same, berättar om en skidlöpare som nedlade 16 vildrenar på en enda dag.

ATT RENSKÖTSELN VAR FJÄLLSAMERNAS huvudsakliga näringsfång redan på 1600-talet framgår tydligt av samtida källor. Hur viktig den var för granlapparna eller skogssamerna vet vi däremot inte. Det framhålls i källorna att granlapparna hade betydligt färre renar än fjällapparna, men det sägs inte hur mycket färre. Förmodligen fanns stora variationer mellan olika lappmarker och mellan olika hushåll. När det gäller Ångermanna och Ume lappmarker har vi tillgång till en förteckning från 1602 som visar att varje hushåll i genomsnitt hade 16 renar. Några hade inga alls, medan den som hade mest hade 40⁸. Det finns egentligen inget som tyder på att granlappar-

Vallviks Bruk AB och Rottneros Bruk AB ingår i Rottneroskoncernen. Rottneros AB är noterat på NASDAQ OMX Stockholm och har en omsättning på 1,5 miljarder kronor och 265 anställda. Rottneroskoncernen är en ledande, fristående och flexibel producent av kundanpassad högkvalitativ avsalumassa. Rottneros ledstjärna är ett tydligt ansvarstagande och engagemang. Koncernen har idag en uttalad ambition att bli "bäst i klassen".

nas renskötelse i just det här området skulle ha blivit mer omfattande fram till 1671.

Tamrenar och renvallar nämns bara några få gånger i Holms beskrivning till Geddas karta, medan fiskearter och fiskemetoder beskrivs utförligt.

Det finns inget på Geddas karta eller i Holms beskrivning som motsäger de samtida källornas bild av granlapparna som i första hand fiskare. Det skulle innebära att deras livsmönster hade mycket gemensamt med det som varit dominerande bland flera samiska grupper i norra Finland (kring Enare träsk) och Ryssland (delar av det skoltsamiska området) ända in på 1900-talet. De flesta etnografiska källor om skogssamerna i Sverige handlar om 1800-talet eller det tidiga 1900-talet, då skogssamerna blivit nästan lika beroende av renskötelse som fjällsamerna och då fiskarsamer betraktades som fattiglappar som inte hade någon annan försörjning.

När man tolkar arkeologiska lämningar och historiskt källmaterial från äldre tid kan det vara bra att ha i åtanke att försörjningsmönstret faktiskt kan ha sett helt annorlunda ut tidigare och att renskötelsen inte nödvändigtvis alltid måste ha varit central i den samiska kulturen.

GEDDAS KARTLÄGGNING AV UME LAPPMARK resulterade i ett unikt källmaterial till eftervärlden men blev för samerna inledningen till en ny epok under vilken deras kontroll över mark och vatten gick förlorad. Landshövdingen Graans viktigaste syfte med att skicka ut Gedda och Holm på expedition i lappmarken var nämligen inte att öka kunskapen om samernas samhälle, utan att hitta platser lämpliga för nybyggen. Johan Graans tanke var att nybyggarna skulle kunna utnyttja naturlig gräsväxt för att föda upp kreatur och därtill bryta upp åkermark för att tillvarata de resurser som inte samerna använde sig av. Nybyggare och samer skulle alltså kunna leva sida vid sida och leverera ökade skatteintäkter till kronan⁹.

Gedda och Holm dokumenterade också mycket noggrant var det fanns tillräckligt

mycket naturliga slåttermarker för att en nybyggare skulle kunna försörja sig och föreslog 25 platser för sammanlagt 56 nybyggare. När Johan Graan fått svart på vitt att det var möjligt att anlägga nybyggen i lappmarkerna utarbetade han ett förslag på lockande villkor. Förslaget blev verklighet i form av det så kallade *lappmarksplakatet*, som utfärdades av Karl XI 1673. Det stadgade att den som blev nybyggare i lappmarken skulle få 15 års frihet från alla slags skatter och därefter skattläggning till samma skatt som ”själva lapparna” samt sist, men inte minst, frihet från knektutskrivning i alla tider.

I den västra rikshalvan, det vill säga dagens Sverige, ledde lappmarksplakatet till en början inte till någon större aktivitet. I nuvarande Finland skedde däremot en stark inflyttning av finska kolonister till Kemi lappmark. Samerna klagade vid tingen och även direkt till kungen på att finnarnas svedjebruk förstörde jaktmarkerna och på att deras fritt betande boskap skrämde bort vildrenen från skogarna. Eftersom avsikten med lappmarksplakatet inte hade varit att försvåra livet för samerna, som var viktiga skattebetalare, utfärdade Karl XI ett förnyat lappmarksplakat 1695. Där fastslogs att de som ville utnyttja privilegierna inte fick ”lägga sig allena på överflödigt svedjande” utan måste bryta upp permanenta åkrar och ängar.

TROTS KRONANS TILL EN BÖRJAN GODA intentioner blev den långsiktiga följden av kolonisationen att samerna förlorade kontrollen över land och vatten. Historikern Lennart Lundmark har i detalj beskrivit hur det gick till. Under första halvan av 1600-talet började häradsrätter att verka i lappmarkerna, men eftersom nämndemännen togs ur lokalbefolkningen var de till en början samiska och de tvister som berörde lapps kattelanden avgjordes i enlighet med samisk sedvanerätt. När nybyggare började flytta in efter lappmarksplakatets tillkomst kom samernas rätt till lapps kattelanden att omprövas och utredas. Landshövdingarna började hävda att lapps kattelanden var kronans allmänning och såg till att flytta beslut om mark och vat-

Under mossan döljer sig resterna av en samisk boplats, använd under många hundra år. Jovan, Västerbotten. Foto: Lars Klingström

ten från de lokalt förankrade häradsrätterna till länsstyrelsen. Följden av detta blev att allt fler ärenden avgjordes till nybyggarnas förmån¹⁰.

Om man följer lappskatteländen på Geddas karta genom skattelängderna framåt i tiden blir det tydligt hur de traditionellt levande samerna successivt trängdes tillbaka av bönder. När de första nybyggena anlades kunde de samiska landinnehavarna i stort sett behålla kontrollen över sina marker. Nybyggarna fick utnyttja slättermarker och beten samt ta upp åker, men inte fiska och jaga utan landinnehavarens tillstånd. Bönderna var förstås inte nöjda med detta och började därför förvärva lappskatteländ. Ett efter ett togs landen över

av bönder. I ett fåtal fall var det den samiske landinnehavaren som själv blev nybyggare och behöll sitt land, men oftast togs landen över av personer som flyttade in från andra delar av landet eller från andra nybyggen.

De samer som själva blev bönder integrerades snart i den övriga befolkningen och betraktades inte längre som samer. De som lämnade sina land flyttade många gånger längre in i landet och gifte sig med fjällsamer. Den skogssamiska befolkningen i Lycksele, Storuman och Sorsele assimilerades därmed på två håll, dels i den bofasta bondebefolkningen, dels i den fjällsamiska befolkningen.

I början av 1800-talet fanns inte längre

några skogssamiska landinnehavare kvar i området. Närmast fjällen togs lappskatteländen däremot aldrig över av bönder. Staten tillvaratog i någon mån de sista samiska lappskattelandsinnehavarnas rättigheter till mark och vatten genom att införa en ny sorts lappbyar, föregångare till dagens samebyar, genom 1886 års renbeteslag¹¹.

IDAG ÄR DET MYCKET SVÅRT ATT HITTA SPÅR

efter den skogssamiska kulturen i Västerbottens län (utom i Malå, där den skogssamiska renskötseln expanderade och utvecklades till en modern skogssameby)¹². En av de många intressanta detaljerna på Geddas karta är att där finns ett 40-tal visten, alltså samiska boplatser, markerade. En del av dem har förmodligen försvunnit genom uppodling, överdämning och annan exploatering, men de flesta ligger i vad som fortfarande är skog.

Under några somrar har jag varit ute och sökt efter spår efter dessa visten. Eftersom det är 200 år eller mer sedan de nyttjades har jag inte haft några illusioner om att hitta byggnader, eftersom de måste ha ramlat ihop och förmultnat, eller ens härdar, eftersom de i allmänhet torde vara överväxta. Tanken var i stället att jag skulle leta efter träd med kulturspår på samma sätt som andra forskare vid Sveriges Lantbruksuniversitet har gjort i Pite lappmark¹³. Sådana kulturspår kan i allmänhet

dateras på året genom dendrokronologi. Om jag kunde hitta sådana träd skulle jag alltså kunna få mycket exakta upplysningar om när varje viste varit i bruk.

JAG HAR HITTILLS BESÖKT 24 AV DE 31 PLATSER som inte förstörts av exploatering. Bara på två ställen har jag hittat träd med kulturspår, tyvärr i så dåligt skick att de inte gått att datera säkert. Det stora problemet är att det är nästan omöjligt att hitta träd från 1600- och 1700-talen. Det beror inte i första hand på att de dör och försvinner – i de naturreservat i Pite lappmark där andra forskare arbetat finns gott om tallar med kulturspår från 1700-talet och även en del från 1600-talet. Orsaken är i stället att nästan samtliga gamla träd har avverkats. Det började med 1800-talets dimensionsavverkningar och fortsatte med 1900-talets kalavverkningar. Idag finns nästan inga gamla träd med kulturspår kvar utanför naturreservaten.

Den skogssamiska kultur som torde ha dominerat Västerbottens läns lappmarker under många hundra år är alltså spårlöst försvunnen utanför Malå. Med den här artikeln vill jag påminna Skogshistoriska Sällskapets medlemmar om den långa närvaro och det mångskiftande resursutnyttjande som samerna har haft i lappmarksskogarna.

Noter

1. Eidlitz Kuoljok (2011).
2. Berglund (1994), 6
3. Norstedt (2011).
4. Norstedt (2009).
5. Norstedt (2011).
6. Berättelser om samerna (1983 [1897]).
7. Norstedt (2014).
8. Unesson (1602).
9. Göthe (1929).
10. Lundmark (2006).
11. Norstedt (2011).
12. Marklund (1999).
13. Östlund et al. (2003), Josefsson (2009), Rautio (2014).

Skogshistoriska Sällskapets medlemmar erbjuds att under 2015 köpa boken direkt från Thalassa förlag till specialpriset 250 kr, inklusive frakt. Mejla beställningen till: gudrun@skogsfrun.se eller ring 090-13 94 98.

Referenser

Berglund, Birgitta (red.). 1994. *Helgeland historie. Bd 2, Fra middelalderens begynnelse ca. 1030 til reformasjonen 1537*. Forvik: Helgeland historielag.

Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige.

Faks.-utg. av de s. k. prästrelationerna m. m. först publicerade av K. B. Wiklund 1897–1909. 1983[1897]. Umeå: Skytteanska samf.

Eidlitz Kuoljok, Kerstin. 2011. *Den samiska sitan och vinterbyarna: en utmaning*. Uppsala universitet.

Göthe, Gustaf. 1929. *Om Umeå lappmarks svenska kolonisation: från mitten av 1500-talet till omkr. 1750*. Doktorsavhandling vid Stockholms högskola.

Josefsson, Torbjörn. 2009. *Pristine forest landscapes as ecological references: human land use and ecosystem change in boreal Fennoscandia*. Doktorsavhandling vid Sveriges lantbruksuniversitet.

Lundmark, Lennart. 2006. *Samernas skatteland i Norr- och Västerbotten under 300 år*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.

Marklund, Bertil. 1999. *Skogssamiska studier: möten i kultur och näringar 1650–1800*. Umeå: Kulturgräns norr.

Norstedt, Gudrun. 2009. *Gränserna på Geddas karta högst ungefärliga*. Oknytt. 2009:1/2, s. [63]-77

Norstedt, Gudrun. 2011. *Lappskattelanden på Geddas karta: Umeå lappmark från 1671 till 1900-talets början*. Umeå: Thalassa.

Norstedt, Gudrun, Axelsson, Anna-Lena & Östlund, Lars. 2014. "Exploring pre-colonial resource control of individual Sami households". *Arctic*, 67(2):223–237.

Rautio, Anna-Maria. 2014. *People-plant relationships: historical plant use in native Sami societies*. Doktorsavhandling vid Sveriges lantbruksuniversitet.

Unesson, Karl. 1602. *Rannsakningslängd upprättad av lappfogden Karl Unesson*. Landskapshandlingar, Norrlands lappmarker, Riksarkivet, SE/RA/5121/5121.18/1602:9.

Östlund, L., Ericsson, T.S., Zackrisson, O. & Andersson, R. 2003. *Traces of past Sami forest use: an ecological study of culturally modified trees and earlier land use within a boreal forest reserve*. *Scandinavian Journal of Forest Research* 18(1), 78–89.

Holmen – vi hjälper dig att nå dina skogliga mål!

Vi har en rad värdefulla tjänster – *Holmens värde-trappa* – som gör ditt skogsägande tryggt och lönsamt.

Läs mer på www.holmen.com

HOLMEN